

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9

І. М. Канюка

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

І. М. Королишин

старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПОРТРЕТА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Останнім часом під час розкриття та розслідування злочинів все частіше почали використовувати нетрадиційні методи пізнання та отримання інформації. Використання таких методів у взаємодії з традиційними криміналістичними методами та засобами дає можливість правоохоронним органам підвищити ефективність розслідування та розкриття злочинів.

Одним із найважливіших та найскладніших завдань у стадії досудового розслідування є встановлення особи злочинця. Той обсяг інформації, яку слідчий може зібрати під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій про особу злочинця не завжди буде достатнім для обґрунтованого повідомлення особі про підозру. В практичній діяльності правоохоронці все частіше звертаються за допомогою до експертів-психологів для створення так званого психолого-криміналістичного портрета злочинця. Психолого-криміналістичний портрет дає можливість виділити продуктивні версії про ознаки злочинця, які дадуть змогу звязати коло пошуку та виявити винного серед підозрюваних осіб.

Вивчення особистості злочинця завжди було в центрі уваги багатьох вчених-криміналістів, кримінологів, психологів, але, незважаючи на це, проблема моделювання особистості злочинців залишається недостатньо вивченою як з теоретичної точки зору, так і з практичної. Це питання досліджувалося такими вченими, як Н.І. Алтухов, Л.А. Бегунова, С.Н. Богомолова, С.Н. Боков, Є.В. Говорухіна, В.Б. Коваленко, В.О. Образцов, А.М. Старушкевич, але окремі аспекти все ж таки залишаються поза увагою як науковців, так і практиків.

З огляду на зазначене метою статті є дослідження поняття «психолого-криміналістичний портрет злочинця», визначення методів та етапів створення портрета та можливість його використання при розслідуванні злочинів.

Аналізуючи роботи науковців, варто зазначити, що деякі вчені, досліджуючи це питання, використовують різні терміни: психологічний профіль, психологічний портрет чи психолого-криміналістичний портрет. Відповідно, для уникнення професійних протиріч насамперед необхідно визначитися з єдиним терміном, який би використовувався слідчими, психологами та іншими працівниками оперативно-розшукових підрозділів під час службової діяльності та у наукових публікаціях. Оскільки для створення психологічного-криміналістичного портрета використовуються психолого-криміналістичні методи дослідження матеріалів кримінальних проваджень та оперативно-розшукових справ, до якого залучаються слідчий та спеціалісти, які володіють спеціальними знаннями, цілком доречно було б використовувати термін «психолого-криміналістичний портрет». Саме тому в нашій роботі ми будемо використовувати термін «психолого-криміналістичний портрет», адже він цілком буде відображати сутність цього методу.

Створенням психолого-криміналістичного портрета вперше почали займатися у США в другій половині 50-х років минулого століття після вивчення позитивного досвіду роботи нью-йоркського психіатра доктора Дж.А. Брассела. На основі різних методів психоаналітики, а також детального вивчення кримінальних справ доктор Дж.А. Брассел дав розгорнуту психологічну характеристику підозрюваним і допоміг таким чином виробити ефективну

методику розслідування насильницьких злочинів. Національний центр аналізу насильницьких злочинів, створений у США при Національній академії ФБР, розробив метод «психологічних профілів» (в США вживається термін «психологічний профіль злочинця») особи, що використовується під час розшуку невідомих злочинців, які вчинили статеві злочини або серійні вбивства. Американська методика побудови психологічного профілю заснована на принципах психоаналізу та біхевіористики. На основі представлених даних та емпіричних досліджень багатьох подібних злочинів професійний психолог складає ймовірний опис психологічно значущих характеристик невідомої особи.

Психолого-криміналістичний портрет є описом особливостей психіки та етіологічною характеристикою особи злочинця. Динаміка психіки злочинця визначається шляхом ідентифікації типу особи та моделі поведінки і дає змогу відрізнити злочинця від пересічного громадянина.

Завдання психолого-криміналістичного портрета полягає в тому, щоб на основі аналізу злочинної діяльності зробити висновки про психологічні особливості злочинця, визначивши попередньо його особистісні характеристики.

На думку А.Н. Пастушені, психічний склад особистості людини, яка потенційно може вчинити злочин або вже його вчинила, має якісну відмінність від психічного складу особистості законослухняного члена суспільства. Ці відмінні особливості виражаються в наявній сукупності психічних властивостей, що визначають криміногенну потенцію особистості і внутрішні можливості досягнення криміногенної мети, зміст якої нерозривно пов'язаний із зовнішніми умовами та іншими чинниками і способами поведінки. Ці психічні властивості складають сутність такої сукупності та виражають особистісну прийнятність використання за певних умов суспільно небезпечного способу досягнення суб'єктивно необхідного результату – задоволення певної потреби або розв'язання проблемної ситуації. Психологічні властивості, що входять до криміногенної сукупності, можуть виявлятися на рівнях механізмів інтелектуальної, емоційної та імпульсивної (зокрема, афектної) регуляції [3, с. 6].

Звичайно, не в усіх випадках в особи можна виявити певні відхилення в її психологічному стані. Окремі вчені відзначають, що психічно хворі люди намагаються в соціумі поводитися абсолютно нормально, так би мовити, створюють феномен «маски нормальності». Одним із перших, хто використав цей термін у своїй науковій діяльності, був Херві Клеклі, який зробив це у 1971 році. Феномен «маска нормальності» зустрічається також в «Енциклопедії серійних вбивць» 1998 року, у повісті «Дивна історія лікаря Джекіла та містера Хайда» 1886 року, у ряді наукових статей на психологіч-

ну, кримінологічну та криміналістичну тематику [1, с. 36].

У зв'язку з цим найефективнішим буде застосування психологічного профілю, якщо наявні аномалії психіки злочинця або якщо злочин відноситься до однієї з таких категорій, як садистське знущання над жертвою при спробі зґвалтування, розчленування трупа, нанесення тілесних ушкоджень і знущання над жертвою після смерті, підпал без мотиву, сексуальне вбивство або вбивство з нанесенням немотивованих ушкоджень, ритуальні вбивства та серійні зґвалтування.

Вищезазначене насамперед стосується проблеми розкриття серійних убивств, вчинених у різних місцях і в різний час особами з психосексуальними аномаліями. Наприклад, створений при Академії ФБР Національний центр вивчення насильницьких злочинів (1984 рік) займається ідентифікацією та розшуком злочинців, які здійснили серійні убивства та інші особливо тяжкі злочини проти особистості. Створення центру стало додатковим імпульсом до широкого впровадження й удосконалення методу. Цьому сприяє єдина національна комп'ютерна система [4, с. 6].

Сфера застосування психолого-криміналістичних портретів – злочини, у яких злочинці певною мірою себе індивідуалізують. Тобто злочини, які вчиненні без фантазії злочинця, значно обмежують можливість використання психолого-криміналістичного портрета через відсутність віддзеркалення в злочинній події певних індивідуалізуючих психологічних параметрів. Так в чому полягає сутність створення психолого-криміналістичних портретів?

Функціональним призначенням методики складання таких психолого-криміналістичних портретів є:

- 1) звуження кола підозрюваних методом виключення осіб, що не підходять під опис злочинця;
- 2) забезпечення оперативно-розшукових підрозділів інформацією про особистісні характеристики невідомих злочинців;
- 3) визначення найбільш перспективних напрямів розслідування.

Щодо процесу створення психолого-криміналістичного портрета є різні точки зору вчених-криміналістів. Наприклад, С.М. Боков зазначає, що створення психологічного портрета належить до методів безконтактної психодіагностики особи і складається з таких етапів: 1) загальне оцінювання злочину; 2) всебічне оцінювання особливостей місця вчинення злочину («сцени злочину»); 3) всебічний аналіз особи жертви (потерпілого); 4) оцінювання результатів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 5) оцінювання висновків судово-медичної та інших видів експертиз; 6) розроблення психологічного портрета з виокремленням притаманних йому індивідуально-пси-

хологічних характеристик; 7) пропозиції та рекомендації для співробітників кримінального розшуку й досудового слідства, засновані на створенні психологічного портрета [2, с. 56].

На нашу думку, створення психолого-криміналістичного портрета злочинця повинно складатися з проведення таких дій:

- 1) вивчення особи жертви;
- 2) огляд місця події;
- 3) аналіз результатів розтину трупа;
- 4) аналіз результатів злочинної події;
- 5) вивчення аналогічних випадків;
- 6) складання портрета злочинця.

Тепер детально розглянемо кожний з цих етапів. Вивчення особи жертви передбачає не тільки встановлення якомога більшого обсягу персональних відомостей (стать, вік, прізвище, місце проживання тощо), які повинні детально аналізуватися, але й виявлення характерних рис особистості жертви та її поведінки. Для вивчення жертви важливе значення мають відомості про її походження, зв'язки, освіту, соціальне становище, а також характер і темперамент. У ході вивчення особи жертви необхідно встановити: була жертва комунікабельною особою чи вела закритий спосіб життя, була жертва здатною активно протидіяти нападу на неї чи ні тощо. Чим більше інформації про особистість жертви буде зібрано слідчо-оперативною групою, тим повніше і достовірніше буде реконструйований на підставі цих даних психолого-криміналістичний портрет злочинця.

Аналіз місця події проводиться за результатами вивчення протоколу огляду місця події та додатків до нього, а саме фотознімків, карт, планів і схем, виготовленими слідчо-оперативною групою, яка виїжджає на місце події. Фотографії повинні бути якісними, виготовленими з різних позицій, в різному масштабі і під різними кутами. Слід вважати доцільним використання під час проведення огляду місця події відеозйомки, адже відеозаписи дають змогу з «технічною» точністю і об'єктивністю зафіксувати не лише окремі матеріальні сліди на місці події, але й дії щодо їх виявлення та вилучення.

Під час аналізу вказаних матеріалів детально вивчається кожний предмет, який є на місці події, а також поза та ложе трупа. Для отримання об'єктивних даних за результатами огляду необхідно забезпечити надійну охорону місця події до прибуття туди слідчо-оперативної групи, тобто зберегти його недоторканим.

Наступний етап передбачає детальний аналіз протоколу розтину трупа, висновку судово-медичної експертизи, а також фотознімків трупа, зроблених безпосередньо на місці події. Необхідно встановити, з використанням якої зброї, де, у якій послідовності і з якою інтенсивністю заподіювалися поранення жертві, які саме uszkodження спри-

чинили летальний кінець. З огляду на розміщення на тілі ушкоджень та інших поранень та слідів, що могли бути отримані при самообороні, обґрунтовуються висновки щодо можливості раптового нападу злочинця або протидії жертви останньому. Важливим є встановлення факту нанесення ушкоджень жертві вже після настання смерті. Вивчення загальної картини поранень дає змогу зробити висновок про наявність будь-яких зв'язків між злочинцем і жертвою. За характером поранень можна характеризувати фізичний стан злочинця і жертви.

На підставі отриманих даних можна встановити послідовність дій вчинення злочину та отримати загальну картину встановлюваної події. З цією метою складаються і детально аналізуються схеми переміщення жертви до моменту настання смерті; встановлюються місце її проживання та роботи, де і з ким останній раз бачили жертву, ким і коли вона була виявлена на місці події тощо.

Результат вивчення послідовності дій злочинця на місці події дає змогу зробити висновок про психічний стан злочинця в момент вчинення вбивства, а також визначити рівень його інтелектуальних здібностей.

Важливу роль відіграє і вивчення поведінки злочинця безпосередньо після вчинення злочину. Для цього необхідно дати відповідь на такі питання: чи намагався злочинець заховати труп жертви, чи намагався злочинець знищити докази, у якому психологічному стані покидав злочинець місце події. Але основне питання, на яке необхідно дати відповідь, – хто міг вчинити цей злочин.

Аналіз такого роду інформації у сукупності з інформацією про жертву та оглядом місця події дає змогу отримати вихідну інформацію щодо ймовірного мотиву вчинення злочину. Мотив вчиненого злочину відображає індивідуальність суб'єкта та сутність вчиненого діяння, але не завжди мотив злочину є зрозумілим як для психологів, так і для злочинця. Тому насамперед психологи на основі отриманих даних повинні висувати версії щодо вчинення подальших злочинів та вже в процесі розслідування слідчим конкретного злочину мають визначати основні мотиви вчиненого діяння.

Наступним етапом є пошук та вивчення аналогічних випадків. Перш за все визначається подібність випадків з подією, яка розслідується. Як основний критерій подібності рекомендується встановити наявність характерного «почерку» злочинця. На підставі цього можна встановити, чи одна і та ж особа вчинила серію злочинів.

На завершальному етапі на основі комплексного порівняння результатів усіх розглянутих аналізів, оглядів, експертиз реконструюється портрет злочинця, обґрунтовуються його характерні ознаки і особливості поведінки. Чим глибшим, детальнішим, скрупульознішим буде вивчення та

аналіз матеріалів на кожному з цих етапів, тим достовірнішим та ефективнішим буде портрет злочинця. Психолого-криміналістичний портрет, так би мовити, підказує слідчому звернути увагу на певні особливості вчиненого діяння, на взаємозв'язок механізму вчиненого злочину та особи злочинця, що, відповідно, й буде впливати на хід розслідування.

У складанні психолого-криміналістичного портрета повинні брати участь не тільки психолог і слідчий. До цієї роботи повинні бути залучені також експерти-криміналісти, працівники оперативних підрозділів, судові медики та інші спеціалісти. Особливість побудови психолого-криміналістичного портрета полягає в отриманні необхідної інформації, яка буде важливим структурним елементом під час створення криміналістичних версій. В більшості випадків це буде орієнтуюча інформація, але це не впливає на ефективність використання психолого-криміналістичного портрета, оскільки отримані відомості можуть бути перевірені іншими способами. Для швидкого опрацювання великої кількості матеріалів та оперативного отримання узагальнених даних необхідно використовувати комп'ютерні програми.

Використання такої методики сприяло затриманню багатьох серійних злочинців у США та багатьох європейських країнах, що засвідчує її ефективність. Зокрема, з її допомогою було встановлено серійних убивць Т. Банді, Д. Карпентера, Дж. Даффі, Дж. Дамера, Г. Шипмана, а також «вашингтонського снайпера». Результати використання зазначеної методики більш ніж вражаючі, тільки її розробник Д. Дуглас, застосовуючи прийоми побудови психологічного портрета злочинця, успішно брав участь у розкритті понад тисячі злочинів [4, с. 7].

Але незважаючи на високу ефективність використання цього методу в багатьох європейських країнах, в Україні проблемами складання психолого-криміналістичного портрета невстановлених злочинців практично не займаються. Наприклад, у Росії дослідженням психолого-криміналістичних портретів приділяють значно більше уваги, зокрема варто відзначити таких вчених, як О.О. Бухановський, С.М. Богомолова, В.О. Образцов, Л.А. Бегунова. Зокрема, за допомогою О.О. Бухановського було створено психолого-криміналістичний портрет Андрія Чикатило, за яким вдалося його затримати. Л.А. Бегунова в 2002 році захистила дисертаційну роботу щодо проблем використання психолого-криміналістичного портрета при розкритті злочинів. В Україні досліджені тільки окремі аспекти цього питання в роботах А.П. Геля, В.О. Мальярової та М.О. Гребенюка.

Необхідно зазначити, що ефективність роботи слідчого зі слідами полягає не тільки в їх збиран-

ні та оцінці з точки зору кримінального процесу та криміналістики, але й в умінні на основі висновків побудувати ефективний процес розслідування. Тому до такої роботи повинні залучатися спеціалісти вже з моменту одержання інформації про вчинення тяжких злочинів, серійних вбивств або при підозрі аномалії психіки злочинця. Саме психолог, досліджуючи отриману інформацію, повинен встановити взаємозв'язок вчиненого діяння із ймовірним злочинцем. Тому для такої діяльності варто було б створити постійно діючий спеціальний підрозділ фахівців (психологи, сексологи, судові медики, психіатри), який би функціонував в штаті НДЕКЦ (чи на базі МВС або Генеральної прокуратури України).

Вчений-криміналіст А.В. Старушкевич пропонує такі шляхи успішного розв'язання проблеми використання цього методу нашими правоохоронними органами:

1) проблему підготовки відповідних фахівців можна вирішити через тривале або хоча би короткострокове стажування у правоохоронних органах чи науково-дослідних центрах, де метод розробляється або активно впроваджується;

2) проблему фінансування можна вирішити шляхом підготовки штатних психологів зазначеного напрямку у вищих навчальних закладах МВС [5, с. 66].

Таким чином, психолого-криміналістичний портрет відіграє важливу роль у плануванні та розслідуванні тяжких злочинів, адже цей метод допомагає слідчому звузити коло підозрюваних у вчиненні злочину та, відповідно, визначити найбільш перспективні напрями розслідування. Для практичної реалізації розроблених рекомендацій доцільно було б сформувати постійно діючий підрозділ з кваліфікованими спеціалістами в галузі психології, який міг би забезпечити оперативне створення психолого-криміналістичного портрета.

Література

1. Ахмедін Р.Л. О природе «маски нормальности» серийных убийц / Р.Л. Ахмедін // Известия государственного университета. – 2001. – № 2 (20). – С. 35–38.
2. Боков С.Н. Использование психологического портрета при раскрытии и расследовании преступлений / С.Н. Боков // 50 лет в криминалистике. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – С. 55–58.
3. Пастушеня А.Н. Криминогенная сущность личности преступника: методология дознания и психологическая концепция : [монография] / А.Н. Пастушеня. – Минск, 1998. – 238 с.
4. Психолого-криміналістичний портрет невстановленого злочинця [авт-уклад.: С.О. Шевцов, А.І. Тимошенко, С.М. Лозова]. – Х. : М-во внутр. справ України ; Експертна служба, 2011. – 84 с.
5. Старушкевич А.В. Криміналістичне профілювання: наукове обґрунтування та проблеми використання у розслідуванні злочинів / А.В. Старушкевич // Право України. – 2004. – № 8. – С. 64–68.

Анотація

Канюка І. М., Королишин І. М. Щодо використання психолого-криміналістичного портрету при розслідуванні злочинів. – Стаття.

У статті досліджуються етапи створення психолого-криміналістичного портрету, ефективність його використання при розслідуванні серійних вбивств та перспективи впровадження цього методу в практичну діяльність правоохоронних органів.

Ключові слова: особа злочинця, психологічний профіль, психолого-криміналістичний портрет.

Аннотация

Канюка И. М., Королишин И. М. Об использовании психолого-криминалистического портрета при расследовании преступлений. – Статья.

В статье исследуются этапы создания психолого-криминалистического портрета, эффективность

его использования при расследовании серийных убийств и перспективы внедрения этого метода в практическую деятельность правоохранительных органов.

Ключевые слова: личность преступника, психологический профиль, психолого-криминалистический портрет.

Summary

Kaniuka I. M., Korolyshyn I. Y. Using a forensic psychological portrait in investigating crimes. – Article.

The article studies the stages of creating a forensic psychological portrait, effectiveness of its use in investigating serial murders and perspectives of the implementation of this method into practical activity of law-enforcement bodies.

Key words: personality of a criminal, psychological profile, forensic psychological portrait.